

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Terrorismebestrijding en securitisering: een
rechtssociologische verkenning van de neveneffecten.**

Graaf, B.A. de; Eijkman, Q.

Citation

Graaf, B. A. de, & Eijkman, Q. (2011). Terrorismebestrijding en securitisering: een rechtssociologische verkenning van de neveneffecten. *Justitiële Verkenningen*, 37(8), 33-52.

doi:<http://wodc.nl/onderzoeksdatabase/jv201108-function-creep-en-privacy.aspx?cp=44&cs=6797>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18313>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

8 | 11

Justitiële verkenningen

Function creep en privacy

verschijnt 8 maal per jaar • jaargang 37 • december

Colofon

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Veiligheid en Justitie en Boom Juridische uitgevers. Het tijdschrift verschijnt acht keer per jaar.

Redactieraad

drs. A.C. Berghuis
dr. A.G. Donker
dr. B. van Gestel
dr. R.P.W. Jennissen
mr. dr. M. Malsch
prof. dr. mr. L.M. Moerings
dr. B. Rovers
mr. drs. M.B. Schuilenburg
mr. dr. P.A.M. Verrest

Redactie

mr. drs. M.P.C. Scheepmaker

Redactiesecretariaat

tel. 070-370 65 54
e-mail infojv@minvenj.nl

Redactieadres

Ministerie van Veiligheid en Justitie,
WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
tel. 070-370 71 47
fax 070-370 79 48

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
e-mail: wodc-informatiedesk@
minvenj.nl, internet: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen wordt gratis verspreid onder personen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Wie in aanmerking denkt te komen voor een gratis abonnement, kan zich schriftelijk of per e-mail wenden tot het redactiesecretariaat: infojv@minvenj.nl. Andere belangstellenden kunnen zich richten tot Boom Juridische uitgevers. De abonnementsprijs bedraagt € 140 (excl. btw, incl. verzendkosten) voor een plusabonnement. Een plusabonnement

biedt u naast de gedrukte nummers tevens het online-archief vanaf 2002 én een e-mailattending. Het plusabonnement kunt u afsluiten via www.bjutijschriften.nl. Of neem contact op met Boom distributiecentrum via tel. 0522-23 75 55 of e-mail tijdschriften@boomdistributiecentrum.nl.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Valt de aanvang van een abonnement niet samen met het kalenderjaar, dan wordt over het resterende gedeelte van het jaar een evenredig deel van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Het abonnement kan alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende kalenderjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Uitgever

Boom Juridische uitgevers
Postbus 85576
2508 CG Den Haag
tel. 070-330 70 33
fax 070-330 70 30
e-mail info@bju.nl
website www.bju.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Omslagfoto

Paul van Riel, Hollandse Hoogte

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Justitie weergeeft.

Inhoud

Voorwoord	5
<i>J.E.J. Prins</i>	
Function creep: over het wegen van risico's en kansen	9
<i>M.S. de Vries</i>	
Hoe waarschijnlijk is function creep? Een beleidswetenschappelijke analyse	22
<i>B.A. de Graaf en Q. Eijkman</i>	
Terrorismebestrijding en securitisering; een rechtssociologische verkenning van de neveneffecten	33
<i>M. Schuilenburg en C. Dijkstra</i>	
Achter de voordeur met stedelijke interventieteams; ontkokering of verkokering?	53
Summaries	72
Internetsites	75
Congresagenda	77
WODC: website en rapporten	80

Terrorismebestrijding en securitisering

Een rechtssociologische verkenning van de neveneffecten

*B.A. de Graaf en Q. Eijkman**

Op 2 november 2004 maakte Mohammed B. een einde aan het leven van Theo van Gogh. B. rechtvaardigde zijn daad met een beroep op Van Goghs belediging van de islam. De gruwelijke moord op Theo van Gogh werd een symbool van het 'nieuwe' terrorisme dat nu ook zijn weg naar Nederland had gevonden. De angst voor radicalisering en religieus extremisme steeg met sprongen.

In de jaren na de moord op Van Gogh groeiden de angst voor religieus geweld en de onvrede over de islam – twee zaken die vaak aan elkaar worden gekoppeld (De Graaf, 2011b). Ook burgers van niet-westerse afkomst en Nederlandse moslims zelf werden banger. Zowel autochtonen als allochtonen achtten het waarschijnlijk dat de wrijvingen en conflicten tussen etnische en religieuze groepen toe zouden nemen. De afgelopen drie, vier jaar namen die angstgevoelens echter weer wat af. Was in 2005 nog 54% van de Nederlanders bang voor een aanslag, in 2009 ging het nog slechts om 10% (waarbij de tweede helft van 2010 weer een – overigens kleine – toename laat zien). De cijfers bevestigen dit beeld. De geregistreerde criminaliteit bleef ongeveer gelijk, alleen het vandalisme is wat toegenomen. De Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid en de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst stellen al drie jaar in hun dreigingsanalyses en jaarverslagen dat er geen terroristische netwerken van eigen bodem in Nederland meer actief lijken te zijn (Oppelaar en Wittebrood, 2006; Intomart, 2009; Gijsberts en Vervoort, 2007, p. 297; EFILWC, 2009, p. 58-59).¹

Is alles daarmee weer bij het oude? In deze bijdrage vragen we ons af wat de neveneffecten zijn geweest van het nieuwe pakket aan

* Dr. Beatrice de Graaf (universitair hoofddocent) en mr. dr. Quirine Eijkman (senior-onderzoeker) zijn beiden verbonden aan het Centrum voor Terrorismebestrijding en Contra-terrorisme van de Universiteit Leiden (Campus Den Haag).

1 Zie ook CBS Persbericht, 'Aantal slachtoffers criminaliteit stabiel, meer vandalisme', Den Haag, 23 april 2010.

wetgeving en beleid op veiligheidsgebied sinds 9/11. We bekijken hoe die veiligheidsmaatregelen zijn toegepast en vragen ons af in hoeverre maatregelen, die waren ingegeven door de angst voor een specifiek gevaar – terrorisme – ertoe hebben geleid dat er over steeds meer burgers een ‘veiligheidsnet’ is geworpen. We zullen betogen dat veiligheid een politieke keuze is geweest: de uitkomst van een besluitvormingsproces dat werd gelegitimeerd met een beroep op een noodzakelijkheid (een onmiddellijke dreiging), onvermijdelijkheid (we moeten iets doen) en efficiency (dit is de beste manier). De onmiddellijke dreiging en de angst daarvoor mogen dan zijn afgenomen, de maatregelen zijn er nog steeds. Wellicht hebben die maatregelen eraan bijgedragen dat die dreiging is afgewenteld. Dat wordt hier niet ontkend, hoewel dat altijd lastig aan te tonen is. Deze bijdrage is bedoeld om kanttekeningen te plaatsen bij de neveneffecten van deze maatregelen en wetten, in het bijzonder bij het beperkte toezicht en controle hierop. Weten we wel goed wat die neveneffecten zijn? Is de burger daarvan op de hoogte en kan hij er ook wat aan doen? Dit artikel heeft geen juridisch karakter, maar plaatst de antiterrorismemaatregelen in een breder historisch en rechtssociologisch perspectief.

Securitisering en de strijd tegen terrorisme

Het begrip securitisering verwijst naar het proces dat steeds meer beleidsaangelegenheden in het domein van nationale veiligheid getrokken worden en dat veiligheidsmaatregelen op steeds ruimere schaal worden toegepast. Het bepalende argument hierbij is dat er een noodtoestand, een uitzonderingstoestand of een situatie heerst van dreiging en gevaar (Buzan e.a., 1998, p. 25). Foucault legde in 1979 al de fundamenten voor een analyse van de gestage uitbreiding van veiligheid in het publieke en private domein. In zijn colleges *Sécurité, territoire, population en naissance de la biopolitique*, die Michel Foucault gaf aan het Collège de France tussen 11 januari 1978 en 4 april 1979, sprak hij van een nieuwe machtsverhouding. Hij noemt die ‘securiteit’ (*sécurité*) (Foucault, 2004a, 2004b). Dat wil zeggen dat macht op een hele nieuwe manier wordt vormgegeven en een heel andere denkwijze met zich meebrengt over het ‘besturen’ van het leven en de levensomstandigheden van mensen (*bios*), namelijk in termen van preventie, zekerheid, normering en

risico (zie ook Schuilenburg, 2009, p. 6 e.v.). Terwijl de relatie van 'veiligheid' met 'criminaliteit' en 'internationale betrekkingen' c.q. nationale veiligheid/terrorisme pas van recente datum is, gaf Foucault daartoe dus al een duidelijke aanzet met zijn analyse van de manier waarop de staat zijn macht systematisch begon aan te wenden niet alleen ter verdediging van het grondgebied, maar ook ter controle van volksgezondheid. Macht werd biopolitiek. Zo werd het veiligheidsdomein al enorm verruimd.

Securitisering voltrekt zich soms geleidelijk, maar zij kan ook in horten en stoten gaan. De laatste tien, twintig jaar heeft zij een hoge vlucht genomen, zoals elders al is betoogd. Ulrich Beck betoogde al in 1986 dat het ordeningsprincipe van beleid en bestuur in de moderne westerse wereld is verschoven (Beck, 1986). Binnenlandse politiek en beleid stonden sinds de Tweede Wereldoorlog in het teken van de herverdeling van rijkdom, van solidariteit, van het bevorderen van gelijkheid of juist van meer ontplooiing en vrijheid. Beck stelde dat het vanaf het einde van de jaren tachtig meer en meer ging om het herordenen van de samenleving en openbaar bestuur langs lijnen van veiligheid en onveiligheid, van risico-dragend versus risicoarm. Veiligheid gaat sinds de jaren negentig niet langer om het afweren van indringers van buitenaf (met de nooit heel breedgedragen angst voor communistische vijfde colonnes als uitzondering), bijvoorbeeld de Russen, of om het beschermen van het nationale grondgebied. Veiligheid gaat om het afweren van risico's als zodanig (Castells, 1996; Boutellier, 2005; De Graaf, 2011a). Iets wat David Garland in 2001 in zijn studie *The culture of control* verder uitwerkte vanuit criminologisch perspectief (Garland, 2001).

In dit artikel kiezen we niet voor Becks sociologische of Garlands criminologische aanpak, maar gebruiken we het concept 'securitisering' (Buzan e.a., 1998). Dat komt uit de politieke wetenschappen en heeft vooral betrekking op de dynamiek van de politieke agendasetting en besluitvorming. Hoe en door wie wordt het thema 'veiligheid' op de politieke en publieke agenda gezet, en op welke manier wordt het veiligheidsbegrip ingevuld? Met dit begrip kunnen we beter begrijpen wat er sinds de aanslagen van 9/11 is gebeurd in het veiligheidsdomein.

De jaren negentig waren op het gebied van internationale vrede en veiligheid een decennium van veel lokale oorlogen en conflicten, maar toch vooral een periode waarin de overwinning van het

liberalisme werd gepostuleerd, zoals in het geruchtmakende boek van Francis Fukuyama (1992). Op binnenlands gebied speelden criminaliteit en (on)veiligheid in de jaren negentig politiek gezien al een steeds grotere rol, ook op het vlak van de sentimenten en gevoelens. Op 11 september 2001 brak een nieuw tijdperk aan toen de dreiging van terrorisme rechtstreeks de huiskamer binnenvloog en 'veiligheid' politiek en discursief ineens boven aan de agenda zette. Internationale dreigingen van terrorisme en het binnenlandse 'criminaliteitscomplex' werden steeds meer aan elkaar gekoppeld. Veel onveiligheidsgevoelens hadden en hebben niets met terrorisme te maken, maar vooral met (straat)criminaliteit. Maar in het kielzog van een versterkte aandacht voor veiligheid als zodanig worden de verschillende vormen van dreiging en onveiligheid wel vaker op één hoop gegooid: in de media, in het publieke debat, maar ook in politieke uitlatingen, in opiniepeilingen en – zoals wij willen betogen – ook in de uitvoeringspraktijk van veiligheidsbeleid. De angst voor terrorisme en religieus extremisme enerzijds en onvrede over immigratie, integratie, 'gewone' straatcriminaliteit en de islam anderzijds werden als zodanig steeds vaker aaneengesmeed tot een diffuus dreigingsbeeld (De Graaf, 2011b; Van der Leun, 2010). Natuurlijk moeten die verschillende subjectieve en objectieve veiligheidsthema's strikt genomen netjes van elkaar worden onderscheiden, maar in publieke en politieke discussie gebeurt dat lang niet altijd. Zo rond 2004 was er een klimaat ontstaan waarin straatgeweld en vandalisme in het openbaar direct in verband werden gebracht met terrorisme en Al Qaeda. In die context van verhoogde sensitiviteit voor onveiligheid en terroristische dreiging ontstond de nieuwe wetgevings- en uitvoeringspraktijk op het gebied van terrorisme en radicalisering.

De afgelopen jaren ingevoerde wetten, wetswijzigingen en beleidsinstrumenten die tezamen het Nederlandse antiterrorismebeleid vormgeven, worden gekenmerkt door een brede benadering. Dat wil zeggen: een combinatie van preventie en repressie (zie bijvoorbeeld Van der Woude (2010), die dit laat zien met behulp van de *policy agenda setting*-benadering).

Deze antiterrorismemaatregelen variëren van het strafbaar stellen van terroristische misdrijven en het aanwijzen van een veiligheidsrisicogebied tot informatie-uitwisseling tussen diverse veiligheids-

en inlichtingendiensten.² Een aantal antiterrorismemaatregelen, zoals de Wet terroristische misdrijven, is gebaseerd op initiatieven van de Europese Unie (EU) waaronder het Kaderbesluit terrorismebestrijding uit 2002 (aangepast in 2007), de EU-strategie tegen terrorisme (2005) en het Stockholmprogramma (2009). Andere wetten, zoals de Wet op de afgeschermden getuigen, de Wet opsporing en vervolging van terroristische misdrijven en bijvoorbeeld de toepassing van maatregelen als het persoonlijk verstoren, zijn van vaderlandse maak.

Tevens zijn er veiligheidsmaatregelen die niet direct met terrorismebestrijding worden geassocieerd, maar die door bovengenoemde verhoogde sensitiviteit voor (on)veiligheid daar wel meer ruimte door hebben gekregen. Dankzij de versterkte aandacht voor veiligheid zijn ook deze wetten, die gedeeltelijk al langer in voorbereiding waren maar nog op de plank lagen, versneld aangenomen. Zo is er de afgelopen jaren onder andere op het terrein van dataretentie, het vreemdelingenbeleid, financiële maatregelen en het samenwerken met buitenlandse inlichtingendiensten veel gebeurd. Denk aan de Wet bewaarplicht telecomgegevens, de Paspoortwet en het preventief fouilleren (Europees Parlement, 2011; Prins, 2011; Böhre, 2010; Eijkman, 2010; Muller en Petit, 2008). Die maatregelen hebben dankzij de toegenomen ruimte voor veiligheidsonderwerpen op de nationale publieke en politieke agenda meer ruimte gekregen.

Neveneffecten en function creep

Ons analytische aangrijpingsmoment bij de bovengenoemde maatregelen ligt niet bij de gepostuleerde noodzaak ervan (de terroristische dreiging), noch bij de politieke legitimatie (door de Europese Commissie, het Europees Parlement of het Nederlandse parlement). Wat deze antiterrorismemaatregelen tot een discussiepunt maken, is dus evenmin de vaak veronderstelde tegenstelling 'veiligheid versus vrijheid'. Er zijn redenen denkbaar om een van de belangrijkste staatstaken – het zorg dragen voor de integriteit van het grondgebied en de veiligheid van de samenleving – in tijden van gevoelde crisis en dreiging op een transparante manier uit te breiden en er dus nieuwe maatregelen bij te zoeken. Ons aandachtspunt

2 Bijvoorbeeld door middel van de zogeheten Contraterrorisme (CT)-infobox.

betreft de *neveneffecten* van die toegenomen mogelijkheden in de context van een verhoogde sensitiviteit voor (on)veiligheid en het feit dat er zo weinig kennis over en belangstelling voor die neveneffecten bestaat. We geven een korte toelichting op enkele neveneffecten die niet zozeer vanuit een klassiek strafrechtelijk kader, maar eerder vanuit een rechtssociologisch perspectief gezien moeten worden.

In de eerste plaats leidt de angst voor een specifieke dreiging – terrorisme en radicalisering – ertoe dat maatregelen verschuiven van een gerichtheid op de potentiële verdachte naar een gerichtheid op de samenleving als geheel. Omdat in de wetgeving de preventieve kant sterker is benadrukt en in overheids campagnes de focus ook is komen te liggen op de burger die zich ‘wapent’ en voorbereidt op mogelijke dreigingen, is het object van die veiligheidsmaatregelen enorm vergroot. Met andere woorden, de angst voor terrorisme leidt ertoe dat er maatregelen worden genomen die gevolgen hebben voor *alle* burgers. De preventieve benadering wordt immers onderbouwd door een verschuiving van dreigings- naar risicodenken: het gaat niet langer om een concrete en aanwijsbare veiligheidsdreiging, maar om een mogelijk risico in de toekomst, of om een mogelijke risicopopulatie. De focus op de verdachte is bovendien verschoven naar concentratie op bescherming en ‘weerbaarder’ maken van het doelwit (‘target hardening’). In termen van de securitiseringstheorie: het ‘referent object’ van de dreiging is enorm uitgebreid. Maar ook het ‘referent subject’ – degene die- of datgene wat de dreiging veroorzaakt – wordt veel breder getrokken. Dreiging had betrekking op een empirische vijand. De ‘risicobenadering’ gaat uit van kansen, categorieën en enkelvoudige kenmerken. De verdachte kan tegenwoordig een hele risicopopulatie zijn, op grond van DNA-families, postcodegebied of bepaalde kenmerken in het financiële domein (afwezigheid van banktransacties bijvoorbeeld; zie Amoore en De Goede, 2008). Onveiligheid veroorzaakt door de terroristische dreiging wordt verbreed naar het gevaar van radicalisering en extremisme in zijn algemeenheid. Dit blijkt uit de rapporten van de AIVD die in 2004 en de jaren daaropvolgend verschenen (AIVD, 2004, 2006a, 2006b, 2007). In 2007 werd aan dat gevaar door het ministerie van Binnenlandse Zaken vervolgens het gevaar van ‘polarisatie’ gekoppeld: de angst voor toenemende spanningen die de sociale cohesie ondermijnen (BZK, 2007). Het thema veiligheid werd in een paar stappen vanuit het domein van het internationale terrorisme

naar het rijk van de lokale opstootjes en etnische en religieuze spanningen getrokken. 'Vroeger bang voor Russen, nu voor Marokkanen', kopte *NRC Handelsblad* in een portret over angstgevoelens in een dorpsgemeenschap.³ Volgens het ministerie ligt het risico van polarisatie in een 'verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving die kan resulteren in spanningen tussen deze groepen en toename van de segregatie langs etnische en religieuze lijnen' (BZK, 2007, p. 5).

Het gevolg van die uitbreiding van zowel subject als object van de dreiging is dat veiligheid van een defensief begrip een offensief begrip is geworden. Maatregelen worden in een steeds vroeger stadium genomen en richten zich niet langer op een concrete dreiging of vijand, maar op een 'onveiligheidsgevoel', ingegeven door een mogelijk toekomstig risico. Bovendien is niet alleen de dadergroep uitgebreid, maar is ook de samenleving als geheel object van veiligheidsbeleid geworden: iedereen wordt uitgenodigd om deel te nemen aan de maatregelen, informatie af te staan, zich preventief te laten fouilleren en te identificeren.

In de tweede plaats raken de maatregelen niet alleen al in hun ontwerp een steeds groter deel van de bevolking, maar treedt er ook steeds vaker een *function creep* op die de mogelijkheden in de praktijk nog verder oprekt en de toepassing ervan lastiger controleerbaar maakt. Een voorbeeld hiervan in Nederland is het verschijnsel dat er de afgelopen jaren niet alleen nieuwe wetten tegen criminelen en terroristen bij zijn gekomen, maar dat ook sociaal zwakke gezinnen, voetbalsupporters en immigranten steeds vaker als veiligheidsprobleem worden beschouwd en behandeld. Maatregelen en wetten die bedoeld waren om terrorismebestrijding te faciliteren, worden in sommige gevallen gebruikt om persoonlijke gegevens over steeds meer burgers op te slaan. Of gekopieerd naar andere domeinen, met gevolgen voor het naleven van grondrechten zoals het recht op gelijkheid (Eijkman, 2010). De nieuwe voetbalwet geeft burgemeesters de mogelijkheid om al bij voorbaat allerlei voetbalfans als veiligheidsrisico uit een bepaald gebied te weren, zonder dat zij een strafbaar feit hebben gepleegd.⁴

3 NRC Handelsblad, 2-3 januari 2010.

4 NRC Handelsblad, 'Klappen gekregen? Dan mag u het stadion niet meer in', 26 augustus 2010.

Een ander voorbeeld betreft de Europese Verordening die tot de nieuwe Paspoortwet heeft geleid. Het doel daarvan was het bestrijden van identiteitsfraude door middel van biometrie. De Nederlandse wetgever heeft die verordening echter veel ruimer geïnterpreteerd, waardoor vingerafdrukken massaal in databases worden opgeslagen en ook voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt (Böhre, 2010; Prins e.a., 2010).

Een derde en voorlopig laatste neveneffect van deze strategische keuze voor verruiming van bevoegdheden tot het starten van een onderzoek is eveneens onbesproken gebleven: het feit dat een uitbreiding van het veiligheidsnet ook een *grotere populatie 'vals positieven' onder de vele arrestanten en verdachten* produceert. Omdat antiterrorismemaatregelen eerder en sneller kunnen worden toegepast, is er vaak minder bewijs en moeten er ook sneller personen weer worden vrijgelaten. De overgrote meerderheid van personen die worden gearresteerd in het kader van terrorismebestrijding, moet bij gebrek aan bewijs weer worden vrijgelaten. De afgelopen jaren is er een groot aantal incidenten geweest waarbij groepen verdachten werden opgepakt en binnen 24 uur weer op straat stonden (de Ikea-zaak in 2009, de Somaliërs op kerstavond 2010). Ter illustratie: slechts 7 van de 274 personen die gearresteerd zijn in het kader van terrorismebestrijding, zijn strafrechtelijk veroordeeld.⁵ Dat kan soms een bewuste en wellicht niet onterechte calculatie zijn – het oogmerk van een arrestatie kan immers verstoring zijn geweest. Maar het maakt nogal verschil of iemand op grond van de aanwijzing of het vermoeden van een terroristisch misdrijf of voor winkeldiefstal werd opgepakt en nadien werd vrijgelaten. Terrorisme levert stigmatisering op, in de eigen directe omgeving, maar ook in de media. Een grote groep personen is daar de laatste jaren de dupe van geworden – voor het merendeel op grond van traditionele wetgeving, voor een deel met behulp van de nieuwe wetten en maatregelen, maar in alle gevallen speelde de context van de verhoogde veiligheidssensitiviteit een rol. Het is vele malen lastiger geworden, zoals betrokken instanties en diensten zelf toegeven, om als burgemeester, politiecommandant of minister het

5 Onderzoeksjournalistiek van de Publieke Omroep (Onjo), *Overzicht van aan terrorisme gerelateerde arrestaties in Nederland sinds 11 september 2001*, 10 september 2011. Beschikbaar via www.onjo.nl/Item.2558.0.html?&tx_ttnews%5Btt_news%5D=49511&cHash=e31deee7bf885fddb116ca984585cf3a (bezoekt op 7 november 2011).

risico te nemen om af te wachten en nog even niet in te grijpen. Een neveneffect van die toegenomen arrestaties is ook dat het Openbaar Ministerie (OM) herhaaldelijk heeft moeten uitleggen dat uiteindelijk niet kon worden bewezen dat er iets aan de hand was. Dit leidde tot veel discussie en kritiek in de media op het OM, de politie en de veiligheidsdiensten.

De neveneffecten: transparantie en rekenschap

Dat veiligheidsmaatregelen en antiterrorismewetten neveneffecten hebben, zal niemand verbazen en misschien ook maar weinig burgers in Nederland storen. De (neven)effecten van antiterrorisemaatregelen worden gedragen door een stilzwijgende, maar goedkeurende meerderheid van de bevolking. Burgers laten zich op Schiphol zonder protest aan strengere controles onderwerpen. Bankgegevens van de gehele bevolking worden via het SWIFT-akkoord overgedragen aan de Verenigde Staten. Ook tegen technische veiligheidsmaatregelen, zoals profileren en *datamining*, wordt nauwelijks protest aangetekend. Het verzamelen van steeds meer informatie in steeds meer databanken lijkt een geaccepteerde en zelfs wenselijke ontwikkeling te zijn. Toch blijkt uit de hierboven genoemde neveneffecten wel dat er wat adders onder het gras schuilen. Het aantal 'vals positieven' neemt toe, en daarmee de kritiek op effectiviteit en legitimiteit van overheidsoptreden. Maar ook door wiskundigen en econometristen wordt bijvoorbeeld meer en meer kritiek geuit op de kosten-batenbalans van datamining en identificatiemaatregelen.⁶

Ons punt hier betreft vooral de vraag of die neveneffecten echter wel afdoende bekend zijn, of ze transparant zijn, en hoe het staat met de rekenschap: hoe wordt er verantwoording afgelegd, is de toepassing van dergelijke maatregelen toetsbaar of controleerbaar? Een voorbeeld: waarom en wanneer wordt iemand het object van een antiterrorisemaatregel? Hoe wordt de afweging gemaakt om die nieuwe wetgeving en maatregelen in de praktijk toe te passen? Welke zoekalgoritmes worden op een potentiële verdachtenpopulatie losgelaten? En krijgen de gedupeerden of betrokkenen

6 Lezing André Hoogstrate, Nederlands Forensisch Instituut, 22 november 2011, Den Haag.

dat te zien? Mogen wij weten wanneer, hoe en met welk effect ons gedrag als verdacht of risicovol wordt getypeerd?

Nog afgezien van mensenrechtelijke overwegingen betreft dit vooral een praktisch punt van kritiek: de uitbreiding van democratisch gelegitimeerde en juridisch verankerde bevoegdheden is namelijk niet gepaard gegaan met een evenredig toegenomen begrip van en inzicht in de methoden van analyse die er op datastromen worden toegepast. De overheid mag onze veiligheid waarborgen – zo denkt de meerderheid van de bevolking. De overheid mag ons fouilleren op ‘hot spots’ en op ‘hot times’; ze mag mijn gegevens in een databank stoppen – ik heb immers niets te verbergen. De vraag is echter welke informatie met behulp van informatietechnologie wordt verkregen en gebruikt, welke algoritmes hier vervolgens op worden toegepast, of daar nog controle op mogelijk is en wat de gevolgen zijn voor het vertrouwen van de burger in de overheid (Prins, 2011). Wat gebeurt er met bankgegevens en wie gaat daar eigenlijk over (vergelijk De Goede, 2008)? Wat zijn de ‘regels’ op basis waarvan de zoekprogramma’s naar veiligheidsrisico’s zijn afgesteld? Op basis van welke criteria past de politie ‘aselecte’ steekproeven bij preventief fouilleren toe (De Nationale ombudsman, 2011)? Waarom wordt het ene gebied wel en het andere niet tot een ‘hot spot’ verklaard? Naarmate de onderzoekspopulaties groter worden en de zoeksystemen ingewikkelder wordt de toepassing van analyses die in een interventie uitmonden steeds minder transparant. En dat geldt ook voor het inzicht in de overwegingen daarachter. Dat heeft te maken met de technische complicaties, met de enorme vijvers aan statistische gegevens die zijn ontstaan, met de uitbreiding van discretionaire bevoegdheden van openbaar bestuur en politie, maar ook met de onmogelijkheid om de herkomst van die persoonlijke gegevens te achterhalen.

Een vaak aangehaald voorbeeld betreft het plaatsen van personen, groepen of identiteiten op de (inter)nationale terrorismesanctie-lijst. Vaak weet een betrokkene niet door welk land hij op de lijst is geplaatst en kan hij/zij dat ook niet meer achterhalen. Denk aan de Filippijnse communistenleider José Marie Sison,⁷ die in ballingschap in Nederland woont, nooit is vervolgd en jarenlang in zowel Nederland als Europa heeft moeten procederen voordat hij weer

7 Zie José Maria Sison (2011), beschikbaar via www.josemariasison.org/?cat=333 (bezocht op 7 november 2011).

beschikking kon hebben over een bankrekening. Ook ongewenste vreemdelingen die in verband worden gebracht met terrorisme lopen een risico naar landen zoals Marokko of Algerije te worden uitgezet. Een voorbeeld is Mohamed C, een van de veroordeelden uit de Piranha-zaak, die zes jaar gevangenisstraf had gekregen. Nadat hij zijn straf had uitgezeten en vervolgens naar Marokko was uitgezet, ‘verdween’ hij daar na aankomst voor een periode van twee weken.⁸

Het probleem hierbij is niet dat de maatregelen die ten grondslag liggen aan de plaatsing op een zwarte lijst (VN-resolutie), aan fouilleren (openbare-ordebevoegdheden), aan het onthouden van bankrekeningen of aan het toepassen van het vreemdelingenrecht niet democratisch gelegitimeerd zouden zijn – want dat zijn ze vaak wel. Het probleem zit hem in de toegang van de betrokken burger tot de toepassing van de algoritmes op de berg aan persoonlijke gegevens waaruit zijn of haar profiel is komen rollen. Hoe beslist de politie wie zij aanhoudt? Hoe vindt preventief fouilleren plaats? Op zichzelf moet de politie dat aselekt doen. Maar in de praktijk wordt dat zo niet ‘ervaren’ (De Nationale ombudsman, 2011). Wie zet iemand op basis waarvan op een lijst? Waarom mag de ene – potentiële – verdachte blijven en wordt de andere als ongewenst vreemdeling het land uitgezet? Internationale bepalingen of wetgeving op het gebied van nationale veiligheid maken gebruik van datasets waarvan noch de verzameling, noch de informatietechnologie, noch de zoekalgoritmes, noch de uitkomst daarvan inzichtelijk is. In dit zwarte gat worden bovendien vooral personen getrokken die op de een of andere manier reeds een kwetsbare categorie vormen, zoals immigranten of burgers met een dubbel paspoort. Een voorbeeld ter illustratie. De Nederlands-Marokkaanse Saddek S. werd in 2009 in Kenia gearresteerd op grond van het vermoeden dat hij (en drie anderen) de islamitische beweging Al-Shabab in Somalië had willen ondersteunen.⁹ Het bewijs daarvoor werd niet gevonden en Saddek werd weer vrijgelaten. In de pers en in de sociale media was hij inmiddels als terrorist gebrandmerkt. Aangezien hij voor de Nederlandse wet geen strafbaar feit had gepleegd, is hij na terugkeer

8 Netwerk, ‘Marokko laat veroordeelde terrorist uit Nederland vrij’, beschikbaar via www.netwerk.tv/artikelen/marokko-laat-veroordeelde-terrorist-uit-nederland-vrij (bezoekt op 7 november 2011).

9 Trouw, ‘Nederlanders opgepakt bij de grens van Somalië’, 30 juli 2009. Het deelnemen en meewerken aan training voor terrorisme is inmiddels strafbaar (art. 134a Sr).

niet vervolgd. Toch werd hij tot ongewenst vreemdeling verklaard (hij woonde sinds zijn vijfde in Nederland en had een permanente verblijfsvergunning). Hij werd in vreemdelingenbewaring geplaatst op de terrorismeafdeling in Vught. Uiteindelijk is hij uit eigen beweging teruggekeerd naar Marokko, waar hij bij aankomst werd gearresteerd en later is gemarteld.¹⁰ Inmiddels is hij daar tot twee jaar gevangenisstraf veroordeeld voor een terroristisch misdrijf.¹¹ Saddek S. en zijn advocaat vermoeden dat de Nederlandse overheid informatie over hem aan de Marokkaanse inlichtingendienst (die misschien ook al in Nederland actief was) heeft doorgespeeld en dat dit een rol heeft gespeeld bij zijn veroordeling.¹²

Ons punt in deze zaak is niet dat inlichtingen- en veiligheidsdiensten niet informatie mogen verzamelen over personen die strafrechtelijk niet toereikend is om iemand te vervolgen; ons punt is dat de betrokken persoon *niet weet* wat de informatie inhoudt die de Nederlandse autoriteiten tegen hem in de hand hebben, op basis waarvan zij een procedure waren begonnen hem het land uit te zetten en die volgens zijn Nederlandse advocaat, Flip Schüller, mogelijk is doorgespeeld aan de Marokkaanse autoriteiten. Het samenwerken met derde landen waar een risico is dat een potentiële terrorist wordt gemarteld, is omstreden en het zoekalgoritme blijft in het duister. Publieke, democratische en juridische legitimiteit belemmeren dus niet dat er een leemte bestaat in de toetsbaarheid van de overweging op grond waarvan en wanneer een interventie plaatsvindt. Bovendien wijst het bovenstaande voorbeeld op een duidelijk element van *function creep*: vreemdelingenrecht wordt gebruikt als antiterrorismemaatregel, zonder dat hier dezelfde strenge rechtswaarborgen voor zijn die het klassieke strafrecht garandeert.

Veiligheidsalgoritmes

Een voorbeeld dat de ongewisheid en de onvoorspelbaarheid van veiligheidsalgoritmes illustreert, is de arrestatie van de Amerikaanse advocaat Brandon Mayfield in mei 2004. De FBI

10 Argos, 'De AIVD-connecties in de Arabische Wereld', <http://weblogs.vpro.nl/argos/tag/saddek-sbaa/> (bezocht op 7 november 2011) en de Volkskrant, 'Vermeende terrorist in Marokko verdwenen', 9 november 2010.

11 Radio Nederland Wereldomroep, 'Saddek Sbaa in Marokko gemarteld', 26 mei 2011.

12 Argos, 'Interview met de Nederlandse advocaat van Saddek S., Flip Schüller', 24 november 2011, Amsterdam.

arresteerde Mayfield op verdenking van deelname aan de terroristische aanslag in Madrid in maart 2004.¹³ De verdenking beruiste op de vondst van een halve vingerafdruk. Die halve vingerafdruk voorstelde een kans van 30% dat de Amerikaanse advocaat bij de zaak betrokken was geweest. Voor buitenstaanders, en voor de verdachte zelf, was de verdenking een totale verrassing. Het veiligheidsalgoritme maakte het 'bewijs' tegen hem echter rond: niet alleen was er een kans dat de vingerafdruk van hem stamde, hij was ook nog bekeerd tot de islam en had een Egyptische echtgenote. Die elementen samen vormden de basis voor het probabilistische bewijs van zijn betrokkenheid bij de aanslag. Pas na grote internationale druk maakte de FBI zijn zoekalgoritmes openbaar. Toen bleek dat de verdenking juridisch gezien niet steekhoudend was en niet klopte met de werkelijkheid. Mayfield werd na een maandenlang voorarrest weer vrijgelaten (US Department of Justice, 2006).

Op zich had de FBI vanuit veiligheidsoverweging zich goed van zijn taak gekwet. Als rekenkundig zoekalgoritme van een veiligheidsdienst was er niets tegen de identificatie van Mayfield als veiligheidsrisico in te brengen: een optelsom van twijfels en waarschijnlijkheden leidde tot een redelijke kans van schuld, genoeg reden om de man te onderzoeken. Het probleem was echter dat niemand, ook de verdachte niet, wist wat er aan de hand was, wat de aannames en uitgangspunten van het bureau waren geweest. Met andere woorden, ook al kloppen de bevoegdheden en ook al 'hebben wij niets te verbergen', een ongelukkige optelsom van waarschijnlijkheden maakt iedereen tot een potentiële risicodragers – zonder dat daar in de meeste gevallen achter te komen is. Want zoekalgoritmes in het veiligheidsdomein blijven meestal geheim.

Het Mayfield-voorbeeld is als uitwas hiervan een unicum, maar juist omdat het zo'n uitwas is, kwam het als voorbeeld boven water drijven. In de meeste gevallen wordt nooit zichtbaar wat de patronen achter het identificeren van personen of een transactie als veiligheidsrisico zijn. Veiligheidsdiensten moeten vanzelfsprekend achter de schermen hun werk kunnen doen, maar op het moment dat intelligence- en veiligheidsmethoden oprukken in het domein van het strafrecht (en vice versa) komt er dus wel een punt van aandacht bij: algoritmes en databases met persoonlijke gegevens genereren meestal geen waterdicht bewijs, maar waarschijnlijkheden en

13 Portland Tribune, 'Lawyer unjustly jailed working toward "normal"', 26 maart 2010.

algemene potentiële daderprofielen. Maar in de praktijk worden op basis van hogere of lagere waarschijnlijkheden binaire beslissingen over schendingen van privacy, arrestaties, vrijheidsberovingen en blacklisting getroffen, verdacht of niet verdacht. Veiligheidsalgoritmes die tot een kans van dreiging leiden, zie de gedeeltelijke vingerafdruk in de Mayfield-zaak, leiden tot een arrestatie en een vrijwel onomkeerbare stigmatisering. Kansen worden door de politionele en juridische interventie die erop wordt gebaseerd op deze manier omgezet in 'harde' handelingen en soms zelfs veranderd in 'concreet bewijs'. En het is de vraag wie deze processen doorziet, controleert en toetst op hun rechtmatigheid, doelmatigheid en proportionaliteit.

Afweging

De doeleinden en resultaten van de Nederlandse antiterrorismemaatregelen zijn meerdere keren besproken en geëvalueerd. Diverse nationale evaluaties en monitors concluderen dat antiterrorismemaatregelen in Nederland terughoudend en deugdelijk zijn toegepast. De nieuwe Wet opsporing en vervolging terroristische misdrijven werd in de praktijk nog zeer weinig gebruikt, zoals onder andere WODC-onderzoek aantoonde (VenJ, 2011; Commissie-Suyver, 2009; Commissie Evaluatie Antiterrorismebeleid, 2009; Van Gestel e.a., 2009; De Poot e.a., 2008).

De overheid heeft inzichtelijk gemaakt dat en waarom antiterrorismemaatregelen noodzakelijk en legitiem zijn. Ook blijkt dat eventuele disproportionele toepassing van bevoegdheden gecompenseerd werd door de professionele manier waarop de uitvoerende macht ermee omging. Uit de evaluaties van de opsporingspraktijk wordt duidelijk dat er weinig verschil bestaat tussen een aanwijzingsonderzoek en een verdenking-onderzoek (Van Gestel e.a., 2009, p. 21-22). De rechtswaarborgen worden tot op zekere hoogte in acht genomen. In de Nationale contraterrorismestrategie 2011-2015 wordt eveneens uitgelegd dat de regering weliswaar vroegtijdiger wil en kan ingrijpen, maar dat die interventiemogelijkheden slechts beperkt worden toegepast en dat de inbedding in het commune straf- en strafprocesrecht garandeert dat er een sterkere rechtsbescherming voor het individu is (NCTb, 2011, p. 100).

Ook blijkt dat rechters in de praktijk vaak op de rem trappen en de toepassing van antiterrorisemaatregelen proberen in te perken. Het Amsterdamse hof sprak in hoger beroep de Hofstadgroep vrij van lidmaatschap van een terroristische organisatie. Dat oordeel werd later weer vernietigd, maar het geeft aan dat rechters nauwlettend op de nieuwe wetten toezien. Ook de gemeente Amsterdam werd in een enkel geval teruggefloten toen ze op basis van een bestuurlijke maatregel persoonlijke verstoringsmiddelen trachtte toe te passen.¹⁴ En de Hoge Raad vernietigde begin november nog het vonnis tegen een van de verdachten in de Piranha-zaak.¹⁵ Zit het met de democratische en juridische onderbouwing van antiterrorisme- en veiligheidsmaatregelen in de Nederlandse praktijk dan wel goed? Klassiek juridisch gezien dus wel, tot op zekere hoogte. En ook politiek-maatschappelijk is er een draagvlak voor. In dit artikel ging het ons echter om de bredere, rechtssociologische implicaties. Het probleem is niet dat de wetten en maatregelen juridisch niet kloppen of niet 'mogen', maar dat er te weinig kennis over en inzicht in de neveneffecten bestaat. Het proces van securitisering heeft de toepassingsmogelijkheden van veiligheidsmaatregelen en wetten enorm uitgebreid. De omvang van de verdachtenpopulatie en de daarmee gepaard gaande bevolkingsgroepen die door het veiligheidsnet worden gehaald, zijn uitgedijd: van potentiële terroristen tot radicalen en salafisten; van hooligans tot volkomen bonafide voetbalvaders en -zons. De verzamelwoede van data over financieel, logistiek en communicatieverkeer van en tussen burgers is sinds 9/11 enorm aangezwengeld (Prins, 2011; Prins e.a., 2010). Met een beroep op nieuwe veiligheidsrisico's zijn enorme databanken van persoonlijke gegevens, in nationaal en internationaal verband, aangelegd. Niet alleen verdachtenpopulaties, ook hun familie en vrienden, risicogroepen en postcodegebieden, reizigers en bankklanten zijn zo object van mogelijk veiligheidsonderzoek geworden. Die implementatie van veiligheidsmaatregelen is op zich democratisch tot stand gekomen en juridisch verankerd. Wij hebben evenwel betoogd dat er niettemin een groot gat is ontstaan tussen de juridische onderbouwing enerzijds en het toepassen hiervan op basis van intelligence-overwegingen, datasets en zoekalgoritmes die zich aan het publieke inzicht en de democratische transparantie

14 Rb. Amsterdam 1 december 2005, LJN AU7314, 328230/KG 05-2159 AB.

15 HR 15 november 2011, LJN BP7544, 08/04418.

onttrekken anderzijds. Daardoor blijven ex-verdachten die er op basis van technische algoritmes uit zijn gevist, soms jarenlang met een terrorismelabel rondlopen zonder dat zij dit weten en zonder dat zij hier iets aan kunnen doen. Dit risico wordt nog verergerd wanneer het vreemdelingen betreft, of burgers met een dubbel paspoort, over wie mogelijkwijs informatie wordt gedeeld met hun land van herkomst. De enkele incidenten die bekend worden omdat het uitwassen betreft, verbloemen dat er structureel op veiligheidsgebied nog veel meer aan de hand is. En dan hebben we het nog niet gehad over alle niet-verdachte burgers wier reis-, bel- en andere gegevens ongevraagd worden opgeslagen en gebruikt.

Kortom, ons betoog was niet gericht op maatregelen die worden goedgekeurd door een meerderheid van de bevolking en maar een handjevol personen raken. Het gaat verder dan dat. De gehele bevolking als zodanig, inclusief de overheidsdiensten zelf, maakt veiligheidsmaatregelen afhankelijk van probabilistische berekeningen, datastromen en zoekalgoritmes die niet of nauwelijks meer zijn te controleren. Daarmee wordt de toepassing van die nieuwe maatregelen uitbesteed aan onoverzichtelijke technische programma's, commerciële bedrijven of Amerikaanse veiligheidsdiensten. Het gaat niet alleen om het risico van de 'vals positieven' dat daardoor wordt gegenereerd. Dit democratische gat van de technische toepassing, dit aansturingsrisico, betreft ons allemaal, inclusief de 'echte' verdachten. Wanneer de probabilistische rekenmethoden en computing technieken uit het veiligheidsdomein worden toegepast, dreigt 'twijfel' bewijs te worden. De toepassing van veiligheidsmaatregelen in technische zin lijdt dus zowel onder een 'democratisch' gat als onder een 'kennis'-gat: want wie weet überhaupt hoe technische zoekalgoritmes en de bijbehorende informatietechnologie tot stand komen en werken? Of wanneer ze tot praktische interventies leiden? En kunnen 'we' dat ooit te weten komen, gezien de geheimzinnigheid waarmee overwegingen op het vlak van nationale veiligheid worden omkleed?

Een volgende stap in de evaluatie van de politieke en juridische onderbouwing van antiterrorismemaatregelen ligt daarom voor de hand: een evaluatie van de zin, praktijk, inzichtelijkheid en omkeerbaarheid van zoekalgoritmes in veiligheidsdatabases en de (neven) effecten daarvan voor de bescherming van grondrechten en mensenrechten. Securitisering mag dan in theorie democratisch en juridisch gelegitimeerd zijn, in de toepassingspraktijk is zij een veelal

oncontroleerbaar proces waarop commerciële ondernemingen (zoals beveiligingsbedrijven, luchtvaartmaatschappijen, banken), hoogopgeleide ICT-specialisten of individuele veiligheidsfunctionarissen een grote greep hebben, zonder dat de burger die erdoor in de knel komt zich hier evenredig tegen kan beschermen of weren.

Literatuur

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD)

Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde

Den Haag, AIVD, 2004

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD)

De gewelddadige jihad in Nederland

Den Haag, AIVD, 2006a

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD)

Jihadisten en het internet

Den Haag, AIVD, 2006b

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD)

Radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neo-radicalisme in Nederland

Den Haag, AIVD, 2007

Amoore, L., M. de Goede (red.)

Risk and the war on terror

Londen, Routledge, 2008

Beck, U.

Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne

Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986

Böhre, V.

Happy landings: het biometrische paspoort als zwarte doos

Den Haag, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, nr. 86, 2010

Boutellier, H.

De veiligheidsutopie: hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf

Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2005

Buzan, B., O. Waever e.a.

Security: A new framework for analysis

Boulder, Lynne Rienner Publishers, 1998

Castells, M.

The rise of the network society, the information age: Economy, society and culture vol. I

Cambridge (MA)/Oxford, Blackwell, 1996

Commissie-Suyver

Naar een integrale evaluatie van antiterrorisemaatregelen

Den Haag, Rapport van de Commissie Evaluatie Antiterrorismebeleid, IBIS 1317, mei 2009

De Nationale ombudsman

Waarborgen bij preventief fouilleren: over de spanning tussen veiligheid, privacy en selectie

Den Haag, september 2011
(Ombudsman, nr. 252)

Eijkman, Q.A.M.

Has the genie been led out of the bottle? Ethnic profiling in the Netherlands

Public Space: Journal of Law and Social Justice, jrg. 5, 2010
(<http://epress.lib.uts.edu.au/ojs/index.php/publicspace/article/view/1876>;

European Foundation for Improvement of Living and Working Condition (EFILWC)

Second European quality of life survey

Luxemburg, 2009

Europees Agentschap voor de Mensenrechten

Data in focus report: Muslims

In: EU

Grondrechtenagentschap, *European Union Minorities and Discrimination Survey*, Wenen, EU-MIDIS, nr. 2, 2009

Europees Parlement

EU counter-terrorism policy: Main achievements and future challenges

Brussel, Commissie burgerlijke vrijheden, justitie en binnenlandse zaken, A7-0268/2011, 20 juli 2011

Foucault, M.

Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France. 1977-1978

Parijs, Seuil/Gallimard, 2004a

Foucault, M.

Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France. 1978-1979

Parijs, Seuil/Gallimard, 2004b

Fukuyama, F.

The end of history and the last man

New York, Free Press, 1992

Garland, D.

The culture of control

Chicago, University of Chicago Press, 2001

Gestel, B. van, C.J. de Poot e.a.

Monitor toepassing verruimde mogelijkheden tot opsporing en vervolging terroristische misdrijven

Den Haag, WODC/Boom Juridische uitgevers, 2009

Gijsberts, M., M. Vervoort

Wederzijdse beeldvorming

In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport Integratie 2007*, Den Haag, SCP, 2007, p. 282-310

Goede, M. de

Risk, preemption and the exception in the War on terrorist financing

In: L. Amoore en M. de Goede (red.), *Risk and the war on terror*, Londen, Routledge, 2008, p. 97-111

Graaf, B.A. de

Waar zijn wij bang voor?
Veiligheidsdenken en de angst
voor de ander. Forum-jaarlezings
 Rotterdam, Godoy & Godoy,
 2011a

Graaf, B.A. de

Religion bites: religieuze
orthodoxie op de nationale
veiligheidsagenda
 Tijdschrift voor Religie, Recht en
 Beleid, jrg. 2, nr. 2, 2011b,
 p. 62-80

Intomart

Terrorismememomonitor 2009.
Kwantitatief onderzoek naar de
risicobeleving van terrorisme
onder burgers
 Den Haag, NCTb, 2009

Leun, J.P. van der

Crimmigraatie
 Apeldoorn/Antwerpen, Maklu,
 2010

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK)

Actieplan polarisatie en
radicalisering, 2007-2011
 Den Haag, 2007

Ministerie van Veiligheid en Justitie (VenJ)

Antiterrorismemaatregelen
in Nederland in het eerste
decennium van de 21ste eeuw:
over de totstandkoming,
toepassing, beoordeling van
antiterrorismemaatregelen in
Nederland 2001-2010
 Den Haag, 2011

Muller, E.R., G.M. Petit

Strategieën tegen terrorisme
 In: E.R. Muller, U. Rosenthal
 e.a. (red.), *Terrorisme:*
studies over terrorisme en
terrorismebestrijding, Deventer,
 Kluwer, 2008, p. 271-306

NCTb

Nationale contraterrorismestrategie
2011-2015
 Den Haag, Ministerie van
 Veiligheid en Justitie, 2011
 (www.rijksoverheid.nl/
 documenten-en-publicaties/
 rapporten/2011/04/19/
 nationale-contraterrorismestrategie-2011-2015.html;

Oppelaar, J., K. Wittebrood

Angstige burgers? De
determinanten van gevoelens
van onveiligheid onderzocht
 Den Haag, SCP, oktober 2006

Poot, C.J. de, R.J. Bokhorst e.a.

Monitor toepassing verruimde
mogelijkheden tot opsporing
en vervolging terroristische
misdriven
 Den Haag, WODC/Boom
 Juridische uitgevers, 2008

Prins, C.

iOverheid
 Den Haag, WRR, 2011

Prins, C., L. van Egmond e.a.

16 miljoen BN's; privacy en
de bescherming van digitale
persoonsgegevens
 Leiden, NJCM-Boekerij, 2010

Schuilenburg, M.

De securisering van de samenleving. Over de relatie tussen veiligheidszorg, bestuur en quasistrafrecht

Krisis. Tijdschrift voor Actuele Filosofie, nr. 3, 2009, p. 6-23

US Department of Justice

A review of the FBI's handling of the Brandon Mayfield case

Washington (DC), Office of the Inspector-General Oversight and Review Division, 2006

Woude, M.A.H. van der

Wetgeving in een veiligheidscultuur.

Totstandkoming van antiterrorismewetgeving bezien van maatschappelijke en (rechts) politieke context

Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2010 (diss.)